

көмілуші ем (429-б.). «Тек жүрген тоқ жүреді» деп шеттей береді. «Үндемей жүрген үйдей бәледен құтылады» деп ойлайды (503-б.).

Көрікті ойдың келісті суретін салуға жұмсалатын амал-әрекеттің әр түрлі бояуы, көркемдік кескіні, эстетикалық әсері болады. Қандай да болмасын қатынас-хабарлар мәтін арқылы жүзеге асады. Сөйлеудің мазмұны, қатынас жасау жағдайлары, оның бағыт-өрістері әр түрлі болатындықтан, мәтін құрамындағы тілдік тұлғалардың тіркесу, байланысу сипаттары да түрліше. Алайда ол айырмашылықтар жалпыланған, біртектес сипатқа ие болады. Көркем әдебиет тілінің өздеріне тән сипаты, табиғаты, ерекше белгісі бар. Ол – көркем дүние тілінің коммуникативтік қызметімен қатар, эстетикалық қызметті де қоса атқаруында. Шебер жазушы кейіпкер тілін әрлеп, оның сөз қолданысына поэтикалық өң береді. Әрбір қаламгер иесі кейіпкер тіліне алуан түрлі сөз оралымдарын салып, стильдік мақсатты көздейді.

Тіл – қоғамның рухани және мәдени өмірінің өзіндік ерекшеліктерінің жиынтығы саналатын мәдениетпен қатар тұратын маңызды көрсеткіш. Онда халықтың өмір салты мен өмірінің тарихи кезеңдері көрініс табатын тілдік

бейнесі сомдалады. Дүниенің тілдік бейнесінде ғалам, әлем, күллі дүние, оның заңдылықтары туралы барлық білім жинақталады. Ол ақпаратта тілдік және этномәдени қауымдастықтың әр мүшесін ортақ мүддеге сай тірлік кешіп, өмір сүруге үйрететін озық үлгідегі «адам және оның ортасына», «адам және ақиқат шындыққа», «жеке адам және оның рухани болмыс бітіміне» қатысты лингводидактикалық мазмұн, тағылымдық-тәлімдік сарын болады.

Жазушы-драматург Ж. Әлмашұлы шығармаларында синтаксистік құрылымдарға өзгеше стильдік реңк жүктелген. Мұнда сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлемдердің алған орны, атқарған қызметтері өзгешеленіп тұрады. Бастысы, бұл сөйлемдердің кейіпкер бейнесін даралаудағы қызметтері олардың қарым-қатынасын реттеуінде шебер қиюласып, тілдік бірліктер жүйесі тұтастай стильдік қызмет атқаруға жинақталған.

1. Көркем тексті өнер туындысы ретінде зерттеудің өзекті мәселелері. – Алматы, 1993.

2. Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. – Алматы: Қазақстан, 1965. – 187 б.

3. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – 168 б.

4. Ж. Әлмашұлы. Күлкі мен көз жасы. Роман. – Алматы: Арыс, 2007. – 568 б.

* * *

В статье рассматриваются стилистические особенностей и область применения культура речи в произведениях писателя Ж. Алмашулы.

Г. Ж. Өтемісова,

Халықаралық Бизнес Академиясының доценті, филология ғылымдарының кандидаты

АҚЫН-ЖЫРАУЛАР ТІЛІНДЕГІ КӨНЕРГЕН АТАЛЫМДАРДЫҢ СИНОНИМДІК ТӘСІЛДЕР АРҚЫЛЫ ЖАСАЛУЫ (Ерімбет пен Нұртуған шығармалары бойынша)

Синонимдер тілдің кемеліне келіп, қаншалықты жетілгендігін, оның образдылығы мен дамығандығын көрсететін көрсеткіш деп есептеледі. Адамның ойлаған ойын, көңіл-күйі мен көзқарасын нақты әрі көркем түрде жеткізу үшін синонимдер айрықша қызмет атқарады. Ақындар шығармаларының тілінде ерекше көзге түсетін құбылыс – көнерген аталымдарға негізделген синонимдердің молынан қолданылуы.

«Сөз мағынасында әр тілдің өзіндік ерекшелігі мен өзіндік бояуы, ұлттық сипаты болады. Сөздің мағыналық жағынан дамуына сыртқы себептер де, ішкі себептер де ықпал етеді. Әсі-

ресе сөз мағынасына ішкі себептерден гөрі сыртқы себептер көбірек әсер ететіндігі байқалады. Сөз мағынасының ішкі (лингвистикалық) өзгерістерінің бір себебі, жаңа сөз немесе жаңа мағына сөздік құрамға келіп қосылғанда, бұрыннан тілде бар сөздердің мағыналарымен өзара қарым-қатынасқа түсіп, солармен синонимдік байланыста жұмсалады» [1, 85 б.].

Ақын-жыраулар шығармаларындағы көнерген аталымдардың мағынасы мен қызметі жағынан сараланбай жұмсалғандығы байқалады. Мысалы, экономикалық және әлеуметтік тәуелді топтарды білдіретін аталымдар – *кедей, жарлы,*

байғұс сөздері мағына жағынан бір-бірінен ажыратылмаған синонимдер. Ал қазіргі нормамызда соңғы сөз *бейшара*, *мүсәпір*, *сорлы* сөздерінің синонимі ретінде танылады. Сол сияқты *бай*, *бек*, *батыр* сөздері де әрі тура мағынасында, яғни терминдік мәнде, әрі жалпы аталым ретінде қолданыла береді. Нұртуған мен Ерімбет шығармаларының тілінде синоним болып жұптасатын мәндес сөздер тобы, яғни синонимдік қатар молынан кездеседі.

Ғалым Ғ. Қалиев пен Ә. Болғанбаев еңбегінде: «Тілдегі синонимдік қарым-қатынастар әрдайым үздіксіз өзгеруде, дамуда болады. Әсіресе сөздің мағыналық жағынан болған өзгерістері синонимдердің арасынан айқын және тез байқалады. Қоғам өміріндегі әрбір тарихи оқиғалардан кейін бір жағынан кейбір синонимдік қарым-қатынастар бұзылып өзгеріп жатса, екінші жағынан бұрын-соңды тілде өмірбақи болып көрмеген жаңа синонимдік құбылыстар туып жататындығын аңғарамыз. Сондықтан синонимдер тарихи өзгеріп отыратын семантикалық категория деп танылады» – деп тұжырымдайды [2, 108 б.].

Ғалым Б. Қасым күрделі атаулардағы синонимдік қатар туралы қорытындылай келіп: «Күрделі атаулардың мағыналық жағынан даму нәтижесінде жаңа синонимдік қатарлар түзіліп, лексикалық қордың баюына өз үлесін қосуда. Тілдегі синонимдер де – қоғамдағы құбылыстардың өзгеруіне, жаңғыруына орай мағыналық жағынан дамып, жетіліп қалыптасатын атаулар. Тіпті, қолданыс қызметінде де маңызды қызмет атқаратындығын да айтып өтеді» [3, 71 б.].

Айталық, синонимдерді таңдауда олардың сол мәтінде алынған қатары айтарлықтай экспрессивті немесе көбіне поэтизм болмауы да мүмкін, бірақ белгілі бір стильдік мақсатпен келгенде, синонимдердің дәл сол таңдалған варианты ұтымды болып табылады.

Сыр бойы ақындары Нұртуған мен Ерімбет синонимдерді таңдауда нағыз ұтқырлық танытқан. Тұлғалары бөлек, мағыналары жуық сөздер болып табылатын синонимдер – поэзия тілінің ең бір қажетті құралы. Синонимдік қатардағы сөздердің таңдап алу ақынның айтпақ ойын (идеясын) дәл беру, ұсынбақ образды әсерлі етіп шығару сияқты шарттарды жүзеге асырады. Ә.Болғанбаев синонимдерді қолданудың негізгі тәсілдерін көрсетеді [4, 6-9 б.].

Сол тәсілдерді негізге ала отырып, ақындар шығармаларында кездескен синонимдік қатардағы көнерген аталымдар қолданысы былайша анықталды:

1 Синонимдер контексте мағыналық контраст деп аталатын кереғарлық мән тудырып, оның оқырманға тигізетін әсерін – экспрессиясын күшейту арқылы стильдік жүк арқалайды. Ақындар шығармаларының тілінде алдыңғы сөйлемде немесе қатар тұрған мәтінде бір рет пайдаланған көнерген аталымды қайталамас үшін қолданылады.

*Ісіне өзі қылған пұшәйман жеп,
Келе жатыр көп опынып жалғыздыққа*
[Н.К.Пт].

*Қашып шыққан шаруалар,
Құл-құтан мен қаралар,
Аулаққа салды кетегін* [Н.К.Іт].

*Айрықша Ғали шерді қайғы басты,
Марқұмның өлгеніне болып пұшман!* [Е.К].

*Құдайға мінажат қып Әбу Шашма,
Ішінен жалбарынды оқып дұға* [Е.К].

*Қарасай өз жасағымен, Айсаның ұлы Ахмет
өз әскерімен топ-топ болып жүрді* [Н.К.Пт].

*«Әуелі пәруәрдігер сені айтармын,
Жасаған Жаппар тұрып кімді айтармын?!*
[Н.К.Іт].

*Меккеде мекен-жайы өмір сүрген,
Елу жыл дүниеде дәурен құрған* [Н.К.Пт].

2 Синонимдерді қолдануда Нұртуған мен Ерімбет ұстанған және бір тәсіл – олардың

өлеңнің бір жолында қатар келтіріп, градация (сөз мағынасын бірте-бірте күшейту немесе әлсірету) арқылы оның экспрессиясын арттыру. Бұл тәсілді ақындар жүйелі түрде жиі пайдаланған. Белгілі бір ұғымды толық қамтып көрсету мақсатымен, бірнеше синоним (мағыналас (көнерген) аталымдар) қатарма-қатар қолданылады.

*Ұрынақ, шалпы жанның тілі удай,
Жүрегің шоқ басқандай дір етеді* [Н.К.Пт].
*Хүсейін патша болып мініп таққа,
Теңгерді гаріп, міскін, кедейлерді* [Е.К].

3 Ақындар шығармаларында синонимдерді жекелеп те, кезектестіріп те, жұптап та, топтап та қолданады.

*Шам шахы тіріліктің тартты азабын,
Қоймады төрт арыстан күш-мажалын* [Е.К].

*Көр-лаһат көрмегенге суық қандай,
Таяқ бар сұраушыдан темір ұшты-ай* [Е.К].

Мең-зең болып манаурап,
Заң-шарғыдан жаңылып [Н.К.Іт].

Сол бір кездер есімде
Сан мың жарлы-жақыбай,
Қайыр сұрап жүретін [Н.К.Іт].

4 Мағыналас екі немесе үш сөз қатар келіп, алдыңғысы соңғысын анықтап, мағынасын күшейту үшін қолданылады. Мұндай сөз қолданысын плеоназм немесе плеонастикалық сөз тіркесі деп атайды.

Талабымды оңарса,
Жаратқан жаппар құдайым [Н.К.Іт].

Жандыны жаратушы жаппар құдай,
Ойласпас жақсылығын берерінде [Н.К.Іт].

Сол уақта Жаппар һақтан хабар келген,
«Халықтың арасында өлтір» деген [Е.К].

Мына ұрият бостандық,
Тугызды күн мен айыңды... [Н.К.Іт].

5 Синонимдер жеке сөз ғана емес, фразалық тіркестерде де жиі ұшырасады. Көңілдегі көрікті ойды сөзбен кестелеп айтып беруде фразалық тіркестер орасан зор қызмет атқарады.

Мұқтар деген біреу бар –
Қатты мәзәжіп, кеулі тар [Н.К.Іт].

Қорыта айтқанда, жоғарыдағы мысалдарда көнерген аталымдар, арабизмдер мен парсы-сизмдер синонимдік қатар түзу үшін стильдік мақсатпен алынған. Ғалым Б. Юнусалиевтің сөзімен айтсақ, екі синоним сөздерді қатар қолдану – жазба әдебиетке өзге тілдік элементтердің жаңа ене бастаған кезінде болатын әдіс [5, 227 б.].

1. Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц (количественные и качественные характеристики). – Львов, Вища школа, 1988. – 158 с.

2. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006. – 356 б.

3. Қасым Б. Сөзжасам: семантика, уәждеме. – Алматы: «КИЦОО», 2007. – 166 б.

4. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. – Алматы, 1975. – 504 б.

5. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. – Алматы, 1975. – 504 б.

БЕЛГІЛЕР МЕН ҚЫСКАРТУЛАР

Н.К.Іт. – Кенжегүлұлы Н. Көнеки, тілім, сөйлеші... I том. – Алматы: Ғылым, 1992. – 224 б.

Н.К.Іт. – Кенжегүлұлы Н. Көнеки, тілім, сөйлеші... II, III том. – Алматы: Ғылым, 1994. – 444 б.

Е.К. – Қарасақал Ерiмбет. Ұлағат сөзім ұрпаққа. – Алматы: Маржан, 1995. – 313 б.

* * *

В статье рассматриваются особенности устаревших и исторических названий в казахском языке. В языковом образовании устаревшие слова (архаизм и историзм) можно рассматривать как "устаревшие названия".

* * *

The article discusses the features of old and historic names in the Kazakh language. In language formation obsolete words (archaic and historicism) can be regarded as «obsolete name».

А. Ө. Нұртазина

ҚОС СӨЗДЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түркі тілінде, оның ішінде қазақ тілінде тіл байлығын әрі сан жағынан байытып, әрі сапа жағынан қолдану иемділігін арттыратын ерекше сөз жасау құбылысы да қос сөздер болып табылады.

Қос сөздер басқа тілдерде де бар, бірақ соншалықты кең ауқымды, даму жағынан ешқандай тілге ұқсамайтын ерекше, формалық, мағыналық жағынан айрықша дараланып көзге түсетін құбылыс қос сөздер болып табылады. Сондық-

тан да түркі тілінде де қос сөздердің табиғаты жөнінде сан алуан еңбектер де жарық көрді. Дегенмен, қазақ тіліндегі зерттеулерді басқа түркі тектес тілдермен салыстырғанда кем түсіп жататын сияқты. Мысалы, Ә. Қайдаровтың ұйғыр тіліндегі қос сөздерді зерттеп, диссертация қорғауы.

Т. Гариповтың: Башкирское именное словообразование. – Уфа, 1959;

С. Муратовтың: Устойчивые словосочетания в тюркских языках. – М., 1961;